

BISERICA COPTĂ ȘI LITURGHIA DARURILOR ÎNAINTEȘFINȚITE: POVESTEA UNEI TRADIȚII RESPINSE

Dr. Ramez Mikhail
Universitatea din Viena

Practica păstrării euharistiei este atestată, într-o formă sau alta, în cele mai multe tradiții creștine. Originile, detaliile, scopurile și frecvența acestei practici variază foarte mult între diferitele tradiții liturgice, dar ideea generală rămâne aceeași. În termeni generali, păstrarea euharistiei este practica prin care o parte din elementele euharistice, consacrate la o slujire a Dumnezeuieștii Liturghii (complete – *n. trad.*), sunt rezervate pentru o utilizare ulterioară, fie personală, fie comunitară. Din punct de vedere istoric, rezervarea euharistiei are ca scop principal cuminecarea celor bolnavi, împărtășirea la domiciliu în zilele aliturgice și împărtășirea atunci când accesul la euharistie este împiedicat fie de distanță, fie de război sau persecuții.

Această practică s-a dezvoltat mai târziu în ritul Liturghiei Darurilor Înaintesfințite (în continuare: LDIS – *nota trad.*). O privire asupra diferitelor tradiții liturgice din Răsărit și Apus arată că, aproape fără excepție, fiecare tradiție posedă o anumită formă de LDIS. În Răsărit, cea mai frecventă LDIS slujită este cea a ritului bizantin, săvârșită în principal în timpul perioadei postului, și formează obiectul principal al studiului părintelui profesor Stefanos Alexopoulos¹. Alte tradiții răsăritene cu propria lor LDIS includ tradiția vest-siriană, tradiția est-siriană și tradiția aghiopolită (ierusalimiteană – *n. trad.*). În Occident, ritul roman are propria LDIS, întâlnită doar în Vinerea Mare, și constituie ceea ce Alexopoulos consideră cea mai curată formă a acestui rit în întreaga creștinătate.²

Păstrarea euharistiei și cuminecarea din Darurile Înaintesfințite au o istorie interesantă în tradiția Alexandriei. Deja în Antichitatea târzie se întâlnesc referințe în mediul monastic egiptean al rezervării euharistiei și al împărtășirii private. Mai târziu, în perioada islamică, referințele împrăștiate indică supraviețuirea păstrării euharistiei până cel puțin în secolul al XI-lea. Așa cum se va explica mai jos, din diferite motive, practica a fost inițial marginalizată în comunitatea „ortodoxă coptă”³ și în cele din urmă interzisă de patriarhul Hristodulos (1047-1077). Astăzi Biserica Ortodoxă Coptă nu păstrează Trupul și Sângele lui Hristos după slujirea Dumnezeuieștii Liturghii, cu excepția cazurilor de cuminecare a bolnavilor, care are loc imediat după Liturghie. Tema rezervării euharistiei și ritul liturgic al Darurilor Înaintesfințite constituie, așadar, un subiect fascinant al istoriei liturgice și unul care este relevant nu numai ca un exemplu al evlaviei liturgice particulare a Bisericii Ortodoxe Copte, ci și a unei anumite

¹ Stefan Alexopoulos, *The presanctified liturgy in the Byzantine rite. A comparative analysis of its origins, evolution, and structural components*. Leuven: Peeters, 2009.

² Ibid., 95-127.

³ Nota trad: Această sintagmă și mai ales cea de “Biserica Ortodoxă Coptă” este folosită de autor pe parcursul întregului studiu și a fost tradusă întocmai ca denumire oficială cu care se identifică și se auto-intitulează această confesiune, ceea ce nu implică în mod automat recunoașterea lor ca ortodocși calcedonieni.

practici liturgice asupra căreia există un dezacord clar între creștinii ortodocși necalcedonieni și cei calcedonieni.

Având în vedere acest lucru, acest articol va încerca să strângă toate dovezile disponibile pentru acest subiect din surse relevante pentru tradiția coptă a Egiptului. O mare parte din prezentul material a fost discutată în altă parte, dar nu a fost niciodată colectată într-o abordare științifică. Sperăm, de asemenea, ca acest articol să îi ajute pe necunoscătorii ritului LDIS să înțeleagă istoria și tradiția sa în Biserica Ortodoxă Coptă.

Rezervarea euharistiei în Egipt

Prima noastră mărturie despre rezervarea euharistiei vine de la opera *De Spectaculis* a lui Novatian, de la începutul secolului al III-lea, în care este exprimată îngrijorarea cu privire la luarea euharistiei în afara adunării, prin locuri suspecte.⁴ O preocupare asemănătoare apare și la Tertulian, *Către soția sa*⁵, precum și în așa-numita *Tradiție apostolică* atribuită lui Ipolit.⁶ De la toți acești martori este clar că rezervarea Euharistiei a fost într-adevăr practică și că, până în secolul al III-lea, ea a devenit un motiv de îngrijorare în multe cazuri.

În unele împrejurări, euharistia a fost rezervată pentru împărtășirea privată, când accesul la biserică nu era posibil din cauza persecuției sau a localizării foarte îndepărtate a călugărilor față de cea mai apropiată biserică. Într-o epistolă, atribuită în mod tradițional Sf. Vasile din Cezareea, dar care aparține lui Sever al Antiohiei (465-538 d. Hr.)⁷, este prezentată rezervarea euharistiei ca soluție exact pentru aceste împrejurări.

“Este de prisos să arătăm că, în vremuri de persecuție, pentru oricine care este obligat să ia împărtășania în propria sa mână, fără prezența unui preot sau a unui slujitor, acest lucru nu este o ofensă gravă, de vreme ce însăși aplicarea îndelungată a acestei practici o aprobă. Toți pustnicii din deșert, unde nu există nici un preot, iau ei înșiși cuminecarea, păstrând împărtășania în chiliile lor.”⁸

Deoarece autorul este de părere că toți cei care trăiau în viața solitară păstrau euharistia, ar fi dificil să excludem de la aceasta pe unii dintre cei mai cunoscuți pustnici din Antichitatea târzie, aceia din deșertul Egiptului.

Din fericire, aceasta nu este o simplă speculație fără fundament, de fapt, *Historia Monachorum in Aegypto* oferă numeroase exemple în care călugării au participat în privat la euharistie în propriile chilii, adesea ca parte a ritualurilor semi-formale cu călugări aflați în vizită. Într-un astfel de exemplu, Avva Or primește niște oaspeți în chilie și, după ce le spală picioarele, se întoarce la învățăturile duhovnicești, apoi îi invită să participe la rugăciuni, urmată de părăsirea în euharistie, deoarece: „Este un obicei printre marii asceți să nu dea

⁴ *De Spectaculis* 8 (ANF 5, 577).

⁵ *To His Wife* II.5 (ANF 4, 47). Pentru textul acestor pasaje pertinente și alte dovezi pentru rezervarea euharistică în Biserica timpurie, cf. Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 8-40

⁶ *Apostolic Tradition* 37. Cu privire la autorul, datarea și tradiția manuscrisă a acestui document, Cf. Paul F. Bradshaw, Maxwell E. Johnson, L. Edward Phillips, eds. *The Apostolic Tradition* (Minneapolis, MN: Augsburg Fortress, 2002).

⁷ S. J. Voicu, “Cesaria, Basilio (*Ep. 93/94*) e Severo,” *Augustinianum* 35 (1995): 697-703, citat în Robert Taft, “The Frequency of the Eucharist throughout History,” în *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding* (Rome: Edizioni Orientalia Christiana, 2001), 87-110, aici 93.

⁸ *Ep. 93* (NPNF II.8, 179).

mâncare trupului înainte de a oferi [...] împărtășirea lui Hristos"⁹. Într-o altă istorisire, se spune că monahii se împărtășesc zilnic la ceasul al nouălea, fără să menționeze o săvârșire a anaforalei.¹⁰ Interesant este că Ceaslovul copt (*Ajbiyah*) include o referire la împărtășirea cu Tainele într-unul din *troparele* ceasului al IX-lea: „Curățește-mi sufletul meu și-mi luminează cugetul și fă-mă părtaș al harului Tainelor Tale dătătoare de viață”.¹¹

Alte două istorisiri din mediul ascetic egiptean ne oferă cea mai clară indicație a rezervării euharistiei. Din *Dialogul despre Viața Sfântului Ioan Gură de Aur*, scris de Paladie în 406-408 d.Hr., găsim referire la euharistia rezervată în chiliile monahale în contextul unui atac asupra deșertului condus de Teofil al Alexandriei (385-412). Ca reacție la conflictul dintre Teofil și așa-numiții „frați înalți/lungi”, patriarhul a trimis o „mulțime de golani”, care au făcut rău așezămintelor monahale, le-au pus pe foc, au ars manuscrise ale Scripturii și - așa cum spun martorii oculari - chiar și Sfintele Taine (euharistia)¹². În cele din urmă, *Viața Sfintei Maria Egipteanca* nu numai că dă dovadă de rezervarea euharistiei, ci prezintă, pentru prima dată, detaliile unui ritual rudimentar al participării la euharistie în afara celebrării liturgice. După ce a fost adusă euharistia de către bătrânul Zosima, Sf. Maria îi cere să rostească Crezul și Rugăciunea Domnească. După aceea, își dau sărutarea păcii, iar Sfânta Maria primește euharistia, încheind ritualul cu rugăciunea Dreptului Simeon.¹³

În cele din urmă, trebuie menționat un factor teologic, care poate să justifice și să susțină ideologic rezervarea euharistiei în Egipt. Nicolae Uspensky, citează *Scrisoarea Sfântului Chiril al Alexandriei către Calosirius* în această privință¹⁴:

„Am auzit că spun unii că binecuvântarea tainică devine inefficientă pentru sfințire, dacă se lasă o părticică din euharistie pentru o altă zi. Nebuni sunt cei care gândesc astfel. Căci Hristos nu devine altul și nici Sfântul Lui Trup nu se schimbă; din contra, puterea binecuvântării și harul dătător de viață rămâne în el neschimbat.”¹⁵

Uspensky deduce din acest pasaj că LDIS putea să provină și ca o reacție împotriva unei înțelegeri eretice a euharistiei, în special în contextul controversei nestoriene¹⁶. Deși acest

⁹ *Historia Monachorum* II.7, citat în Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 20. Pentru o traducere în engleză a *Historia Monachorum in Aegypto*, Cf. Norman Russell, trans., *The Lives of the Desert Fathers* (London: Cistercian Publications, 1981).

¹⁰ *Historia Monachorum* VIII.50, citat în ibid., 21.

¹¹ Traducere citată din Biserica Ortodoxă Coptă a Sfintei Fecioare Maria, *The Agpeya: Being the Coptic Orthodox Church Book of Hours According to the Present Day Usage in the Church of Alexandria* (Los Angeles: Holy Virgin Mary Coptic Orthodox Church, 1982), 103-104. Despre *troparele* din Ceaslovul copt în general și strânsa lor corespondență cu *troparele* din Ceaslovul bizantin, Cf. O.H.E. Burmester, “The Canonical Hours of the Coptic Church,” *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936): 78-100.

¹² Herbert Moore, *The Dialogue of Palladius Concerning the Life of Chrysostom*, Traduceri ale literaturii creștine. Seria 1 texte grecești (New York: The Macmillan Company, 1921), 57. Tonul polemic al acestui pasaj este inconfundabil, dar menționarea darurilor euharistice ca unul din multe lucruri păstrate în chiliile monahale este în sine semnificativă.

¹³ A.M. Talbot, *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation* (Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996), 89.

¹⁴ Nicholas Uspensky, *Evening Worship in the Orthodox Church* (Crestwood, NY: St. Vladimir Seminary Press, 1985), 154.

¹⁵ Traducere adaptată după Lionel R. Wickham, trans., *Cyril of Alexandria: Select Letters* (Oxford: Clarendon Press, 1983), 219.

¹⁶ Nota trad: Cuvintele Sf. Chiril (PG 76, 1073-1076) erau îndreptate împotriva ucenicilor lui Nestorie, care afirmau că pâinea euharistică este Trupul lui Hristos doar în ziua săvârșirii euharistice, iar dacă rămâne pentru ziua următoare, (re)devine pâine obișnuită.

argument în sine este slab în ceea ce privește originea LDIS, se poate citi cu certitudine acest pasaj drept o indicație a unei justificări teologice pentru practica rezervării euharistiei, poate chiar în afara mediului monahal, apărute aici de o asemenea figură iconică a creștinismului alexandrin ca Sf. Chiril al Alexandriei.

Dar cum s-a trecut de la rezervarea euharistiei în privat la un rit al LDIS? Cea mai timpurie referință care a fost înțeleasă în mod tradițional ca referindu-se la LDIS în Egipt apare în relatarea istoricului Socrate Scolasticul (380-439) a diferitelor practici observate în timpul său. În ceea ce privește perioada Postului Mare în Egipt, Socrate scrie următoarele:

„La Alexandria din nou, în zilele de miercuri și vineri, sunt citite Scripturile, iar dascălii le interpretează; și toate lucrurile legate de sinaxă sunt îndeplinite, cu excepția săvârșirea tainelor.”¹⁷

Această ultimă frază, „săvârșirea tainelor (τῶν μυστηρίων τελετῆς)”, a fost interpretată de unii cercetători ca referindu-se la împărtășirea din euharistia rezervată în contextul unei adunări liturgice din Alexandria. Această lectură a început încă din secolul al XVII-lea, când Leon Allatius a publicat „cel mai vechi studiu academic” pe tema LDIS.¹⁸ Cercetătorii ulteriori au urmat lectura lui Allatius, inclusiv rusul G. P. Smirnov-Platonov¹⁹ în secolul al XIX-lea, și chiar Robert Taft²⁰ în secolul al XX-lea. Această interpretare se bazează pe citirea lui τελετῆς ca referindu-se doar la săvârșirea anaforalei, neincluzând împărtășirea în sine. Astfel – „toate lucrurile care se referă la sinaxă sunt îndeplinite, cu excepția săvârșirii tainelor” – se referă la slujirea unei Liturghii euharistice obișnuite, fără rugăciunile Anaforalei (adică conținând doar citirile din Scriptură și împărtășirea).

Cu toate acestea, nu este absolut sigur că τελετῆς a fost folosit aici pentru a distinge între anafora în sine și cuminecarea ulterioară. Cuvântul „τελετῆς” se poate referi într-adevăr la riturile sacramentale, în general, așa cum este folosit în acest fel de Sf. Clement Alexandrinul, Eusebiu de Cezareea și autorul corpului Areopagitic.²¹ Acest termen a fost de asemenea utilizat într-un sens mai restrâns pentru a se referi la Taina Euharistiei de către Sf. Ioan Gură de Aur, Proclu al Constantinopolului și Ioan Damaschin.²² Chiar mai specific, Ioan Damaschin s-a referit la ritul LDIS, slujit în timpul Postului Mare, ca „săvârșire a [Darurilor] Înaintesfințite (προηγιασμένων τελετῆς)”²³. Cu toate acestea, în niciunul din aceste exemple nu este folosit cuvântul τελετῆς pentru a se referi doar la anafora cu excluderea împărtășirii. Astfel, descrierea lui Socrate, „cu excepția săvârșirii tainelor”, (δίχα τῆς τῶν μυστηρίων τελετῆς) nu poate fi luată ca fiind de încredere pentru a însemna că toate riturile obișnuite au fost realizate, inclusiv împărtășirea, deoarece acest lucru ar fi trebuit să însemne (τῶν μυστηρίων) numai rugăciunile anaforalei și nu împărtășirea tainelor care urmează în mod obișnuit într-o unitate indivizibilă. Într-adevăr, singurul moment în care se poate vorbi

¹⁷ *Historia Ecclesiastica* V.22 (PG 67).

¹⁸ Leo Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione, libri tres* (Cologne: Jodocus Kalcovius, 1648), 1533.

¹⁹ G.P. Smirnov-Platonov, *O liturgii Prezhdeosviashchennykh Darov* [Despre Liturghia Darurilor Înaintesfințite] (Moscova 1850), 36, citat în Uspensky, 113.

²⁰ Robert Taft, “The Frequency of the Celebration of the Eucharist throughout History,” în *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year*, ed. Maxwell E. Johnson (Collegeville, MN: Pueblo Books, 2000), 77-96. 19 G.W.H. Lampe, ed., *A Patristic Greek Lexicon*, s.v. “τελετῆς.”

²¹ G.W.H. Lampe, ed., *A Patristic Greek Lexicon*, s.v. “τελετῆς.”

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

despre rugăciunile anaforei și împărțirea ca fiind despărțite una de alta este tocmai în contextul LDIS, transformând astfel sensul atribuit lui Socrate într-un argument larg răspândit. Însă, această referință la Socrate, deși interesantă, trebuie citită cu prudență, deoarece se poate referi la absența cu totul a împărțirii în acele zile. Din păcate, nu există dovezi concludente, încă de timpuriu, pentru o slujire a ritului de împărțire, LDIS, în primele surse pentru Liturghia alexandrină.

Liturghia Darurilor Înaintesfințite în Răsărit și Apus: o privire de ansamblu

După cum am menționat mai sus, aproape toate tradițiile creștine confirmă o LDIS la un moment sau altul. În tradiția bizantină, primele dovezi ale acestui rit provin de la *Chronicon Paschale*, o cronică scrisă la mijlocul secolului al VII-lea,²⁴ în care se menționează clar ritul LDIS, împreună cu imnul de Intrare și alte detalii de ritual. Cea mai veche dovadă manuscrisă a acestui rit o reprezintă cel mai vechi Evhologhiu bizantin, Barberini Gr. 336 (sec. VIII).²⁵ Astăzi, LDIS bizantină este săvârșită în principal în perioada Postului Mare, miercuri și vineri. În majoritatea edițiilor tipărite ea este atribuită lui Grigorie cel Mare (540-604 d.Hr.), deși tradiția manuscrisă are alte atribuiri.²⁶

În tradiția vest-siriană, există o LDIS care este atribuită lui Sever al Antiohiei (459-538 d.Hr.) și intitulată *Binecuvântarea potirului*.²⁷ Această LDIS vest-siriană nu se mai folosește în „Biserica Ortodoxă Siriană”. Citând o disertație a lui Thomas Parayday de la Institutul Pontifical Oriental, Alexopoulos indică trei tipuri de LDIS în tradiția siriană-orientală: parohială, monahală și vespérală.²⁸ De asemenea, niciuna dintre aceste tradiții atestate în manuscrise nu este observată astăzi în Biserica Asiriană Orientală. Și tradiția aghiopolită deținea propria sa LDIS, atribuită Sf. Iacob, fratele Domnului. Această LDIS a fost reconstruită din trei manuscrise: un Diakonikon *Sinai Gr. 1040* (1156-1169 d. Hr.), *Typikon Stavrou 43* (1122 d.Hr.) și LDIS georgiană, care apare în patru manuscrise georgiene.²⁹ În cele din urmă, în tradiția romană, Vechiul Sacramentariu Ghelasian (sec. VIII) păstrează cea mai veche descriere a LDIS romană, o slujbă întâlnită astăzi doar în Vinerea Mare.

De departe, existența și istoria LDIS în tradiția alexandrină este cea mai obscură. Până de curând, se credea că nici o LDIS alexandrină nu a supraviețuit, nici din tradițiile calcedoniene, nici din cele necalcedoniene din Alexandria. Această părere comună a fost corectată cel puțin în ceea ce privește tradiția alexandrină calcedoniană cu publicarea recentă a LDIS a apostolului Marcu. Acest text este o LDIS bazată pe versiunea melchită a anaforei Sfântului Marcu și modificată pentru a-l face util ca text al LDIS fără o anaforă completă, cu adăugarea mai multor elemente de origine constantinopolitană. Se găsește până acum într-un

²⁴ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (Oxford: Oxford University Press, 1991), s.v.v. “Chronicon Paschale.”

²⁵ Stefano Parenti și Elena Velkovska, ed. *L'Eucologio Barberini gr. 336*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae: Subsidia 80 (Roma: Edizioni Liturgiche, 2000).

²⁶ Pentru o discuție despre autorul LDIS bizantine, Cf. Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 47-55.

²⁷ O.H. Codrington, “The Syrian Liturgies of the Presanctified,” *Journal of Theological Studies* 4 (1903): 69-82, 5 (1904), 369-377, și 535-545.

²⁸ Thomas Parayday, “A Communion Service in the East Syrian Church” (Teză de doctorat, Institutul Pontifical Oriental, 1980), citat în Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 102.

²⁹ Pentru traducerea în engleză a LDIS Iacov din *Sinai Gr. 1040* (AD 1156-1169), Cf. F.E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western: Being the Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church*, vol. I: Eastern Liturgies, (Oxford: The Clarendon Press, 1896), 494-501.

singur manuscris în arabă din secolul al XIII-lea, *Sinai Ar. 237*.³⁰ Strict vorbind, LDIS a apostolului Marcu este o slujbă calcedoniană melchită. Acest lucru ne lasă acum să răspundem la următoarea întrebare: ce se întâmplă cu Biserica Ortodoxă Coptă, în special în epoca de după Sinodul de la Calcedon (451 d.Hr.), după care Biserica Coptă și-a dobândit încet propriul sistem ritual distinctiv, care în cele din urmă a ajuns să fie numit ritul copt?

Mărturii ale LDIS în tradiția coptă

Mărturii istorice

Primele dovezi incontestabile ale unei slujiri a LDIS în Egipt apar în surse copte ulterioare. Acestea sunt atribuite Patriarhului Mihail (Kha'il) I (744-767 d.Hr.). Referința în sine apare într-o scrisoarea a lui Macarie, episcop de Memphis și descrie obiceiul împărtășirii din Darurile Înaintesfințite în timpul Săptămânii Mari:

„Ei au descoperit că Avva Mihail, marele și primul patriarh, cel mult-pătitor, a fost întrebat despre aceasta [problema rezervării Euharistiei], iar el a răspuns și a spus: apostolii în timpul lor au poruncit ca poporul să rămână fără ofrandă [qurbān] în aceste zile. Și au poruncit ca o mare parte din ofranda [qurbān] consacrată în Duminica Floriilor să fie lăsată pe altar, iar Sfântul Trup, după împărțire, să se stropească cu Sânge din potirul consacrat în acea zi. Acesta este Trupul pregătit pentru Marți, din care preoții împărtășesc oamenii. În opinia mea, această rânduială provine din Alexandria, unde este tronul și din mănăstirile care reprezintă locul sfinților părinți, și trebuie să ne împărtășim din acea ofrandă fără îndoială.”³¹

Dacă am crede mărturia lui Macarie de Memphis în secolul al X-lea – și nu există nici un motiv pentru care nu ar trebui să o credem – aceasta ar fi cea mai veche dovadă a unui rit de împărtășire din Darurile Înaintesfințite din Biserica Coptă, mergând până în agitatul secol al VIII-lea. Aceasta a fost o perioadă în care comunitatea coptă suferea de impozite exorbitante, foamete, convertiri în masă la islam și alte calamități legate de conflictul dintre ummayazi și abbasizi pentru controlul asupra Egiptului.³²

Această referință este importantă, ținând cont de scrierile polemice copte de mai târziu, în care practica păstrării Euharistiei a devenit unul dintre punctele principale de dispută dintre autorii copti împotriva celor melchiți. Un exemplu clasic a apărut în jurul controversii lui Mark ibn al-Qunbar, un preot copt din secolul al XII-lea, care a încercat o serie de reforme îndrăznețe în practicile liturgice și ulterior a fost excomunicat și s-a alăturat melchiților³³ Printre încercările sale de reformă s-a numărat (re)introducerea practicii împărtășirii din Tainele păstrate, pe care, după relatarea lui Abū al-Makārim un secol mai târziu, le-a administrat în privat în timpul vizitelor pastorale.³⁴ Ca răspuns, mitropolitul Mikha'il de

³⁰ Ramez Mikhail, “The Presanctified Liturgy of the Apostle Mark in Sinai Ar. 237: Text and Commentary,” *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* III s. 12 (2015).

³¹ *Paris Ar. 100* (14th c.), fol. 168r. Macarie a ocupat poziția de scrib al sinodului în vremea Patriarhului Cosma al III-lea (920-932). Pentru traducerea în franceză a acestei scrisori, Cf. Louis Villecourt, “La lettre de Macaire, évêque de Memphis, sur la liturgie antique du chrême et du baptême a Alexandrie,” *Le Muséon* 36 (1923): 33-46.

³² *Coptic Encyclopedia*, 1410b-1412a.

³³ *Ibid.*, 1699b-1700a.

³⁴ Al-Shaykh al-Mu'taman Abū al-Makārim Sa'd-Allah Jirjis ibn Mas'ūd a fost un preot copt din secolul al XIII-lea și autor al celebrei lucrări geografice, arhitecturale și istorice *Tarikh al-Kana'is wa al-Adyirah* sau *Istoria*

Damietta, un celebru canonist al secolului al XII-lea, a scris un răspuns în 16 puncte la presupusele inovații ale lui Mark, printre care este și o obiecție împotriva rezervării Euharistiei. Mikha'îl își întemeiază pur și simplu obiecția pe prescripțiile Vechiului Testament despre păstrarea rămășițelor mielului de Paște, care era strict interzisă (Ieș 12:10).³⁵

Alteori, obiecțiile date în aceste scrieri sunt adesea practice și nu neapărat teologice sau scripturistice. O astfel de referință apare în tratatul *Treapta preoției*, atribuit în mod tradițional episcopului de Ashmunein din secolul al X-lea (Hermopolis) Sāwīrus ibn al-Muqaffa', deși este scris cel mai probabil la o dată ulterioară. În acest tratat, autorul raportează două povestiri, care implică profanarea de către animale și de tâlhari a euharistiei păstrate. Se spune că cele două incidente sunt principalele motive pentru întreruperea acestui obicei printre copti.³⁶

O lectură atentă a pasajului din *Scrisoarea lui Macarie* trădează deja o anumită reticență din partea unora cu privire la validitatea cuminecării dintr-o Euharistie care este rezervată de la o sărbătoare anterioară. Macarie justifică practica atribuind-o ambelor centre ale culturii eclesiastice copte, practica catedralei patriarhale din Alexandria și respectabila practică monahală a sfinților părinți din Sketis. Cu toate acestea, până în secolul al XI-lea găsim deja începutul interdicției oficiale bisericesti asupra oricărei forme de păstrare a euharistiei. În biografia Patriarhului copt Hristodulos (1047-1077 d.Hr.) găsim o relatare, scrisă de Mawhūb ibn Manṣūr ibn Mufarrij al-Iskandarānī, biograful lui Hristodulos, despre un conflict minor între patriarh și călugării macarieni asupra euharistiei păstrate. Episodul merită citat integral:

„Călugării de la Mănăstirea avvei Macarie și preoții din Alexandria obișnuiau să lase o parte din Euharistie din Duminica Floriilor și să o țină acoperită până în Miercurea Mare. Părintele patriarh le-a exprimat dezaprobarea sa față de ceea ce ei au făcut în ceea ce privește Euharistia și le-a menționat ce s-ar putea întâmpla sub chipul schimbării, alterării, insectelor și despre alte lucruri pe lângă acestea, pe care nu-mi este cu putință a le descrie. El a poruncit să fie desființată această practică și l-a anatematizat pe cel care ar mai săvârși aceasta după aceea [...] Apoi călugării s-au ridicat împotriva părintelui patriarh [...] și i-au spus: „Tu nu ești mai bun decât părinții care au fost mai înainte de tine.” Atunci (Hristodulos) s-a sculat și s-a înfuriat și a plecat spre chilia sa, și a izbucnit un mare tumult. Apoi părintele patriarh a scos din biblioteca Mănăstirii avvei Macarie o omilie (mīmar) despre această pricină, iar avva Mihail, secretarul său, a citit-o adunării.³⁷ Domnul Hristos l-a ajutat pe

bisericilor și mănăstirilor. Pentru o traducere în engleză și o expunere detaliată a lui Mark ibn al-Qunbar, Cf. B.T.A. Evetts, *The Churches & Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries Attributed to Abu Salih, the Armenian* (Oxford: Clarendon Press, 1895), 20-43.

³⁵ Din nefericire cele ai multe scrieri proprii ale lui Mark ibn al-Qunbar's nu au supraviețuit. Respingerea din partea lui Mikha'îl de Damietta a încercărilor de reformă ale lui Mark apare în tratatul intitulat *Obiceiurile coptilor*. Pentru o traducere în germană, Cf. Georg Graf, *Ein Reformversuch innerhalb der koptischen Kirche im zwölften Jahrhundert* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1923), 176. Mikha'îl de Damietta a reiterat aceeași obiecție și justificare în ale sale *Zece ziceri*, Cf. O.H.E. Burmester, "The Sayings of Michael, Metropolitan of Damietta," *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936):101-128, aici 114.

³⁶ Julius Assfalg, *Die Ordnung des Priestertums: Ein altes liturgisches Handbuch der koptischen Kirche* (Cairo: Publications du Centre d'Études Orientales de la Custodie Franciscaine de Terre-Sainte, 1955), 57.

³⁷ Natura acestei omilii rămâne neclară. Poate presupune că Hristodulos a găsit o anumită omilie în biblioteca mănăstirii care interzice rezervarea euharistică sau că el însuși s-a retras pentru ceva timp pentru a compune

acest părinte să suprimă acest obicei și el l-a desființat până acum, și nimeni după aceea nu a revenit la păstrarea părțicelilor de euharistie.”³⁸

Acest episod este semnificativ din mai multe motive. În primul rând, sprijină indirect mărturia *Scrisorii lui Macarie* despre practica păstrării euharistiei pentru Săptămâna Mare în Alexandria și în mănăstiri. În al doilea rând, biograful dă impresia că patriarhului copt al Alexandriei din secolul al XI-lea nu-i era foarte cunoscut acest obicei și a reacționat negativ doar când l-a întâlnit în vizita la mănăstire. Acest lucru este deosebit de ciudat, având în vedere că Hristodulos însuși a fost călugăr în mănăstirea Enaton, la vest de Alexandria, înainte de hirotonia sa, și a petrecut ceva timp și la mănăstirea Al-Baramūs, aproximativ în aceeași zonă ca mănăstirea Sf. Macarie.

Prin urmare, se pare că acest obicei din secolul al XI-lea fie era deja atât de rar, încât era necunoscut în afara mănăstirii Sf. Macarie, fie biografia înfățișează intenționat indignarea și surpriza patriarhului pentru a distanța poziția oficială a Bisericii de această practică. În orice caz, acest episod interesant constituie ultima dovadă clară a unei LDIS ritualizată în Biserica Coptă. Ceea ce se găsește în tradiția liturgică ulterioară poate fi descris drept vestigiile rămase ale unei vechi practici dispărute.

Ritul umplerii potirului

Un astfel de vestigiu al unei practici dispărute este o slujbă intitulată *Ritul umplerii potirului*. Această slujbă interesantă face parte oficial din tradiția liturgică coptă existentă, deși este săvârșită rareori, aproape deloc. Este prescris ca măsură corectivă în caz de accidente care pot apărea cu potirul. În momentul cuminecării, dacă se descoperă că potirul în sine a fost deteriorat fizic, iar conținutul său consacrat se varsă sau dacă se descoperă că ceea ce a fost amestecat în potir era altceva decât vin și apă, are loc un ritual în care un nou potir este consacrat prin Trupul sfințit anterior la aceeași Liturghie.

Cea mai cunoscută mărturie a acestui rit apare în manuscrisul Evhologhiului din 1288, codex *Vatican Copt. 17*, unde în titlu se citește: „Aceasta este *umplerea potirului*, dacă Trupul a fost consacrat și acest lucru era necesar pentru orice necesitate. Căci pe vremuri, Trupul era sfințit o singură dată în săptămână, iar această umplere se făcea zilnic. Dar atunci când această practică a căzut în desuetudine și a fost abandonată, a devenit fără nicio necesitate decât în rare situații.”³⁹ Un scurt paragraf despre acest rit apare și în faimoasa enciclopedie a secolului al XIV-lea a subiectelor bisericesti *Lampa întunericului și elucidarea slujbei* de Abū al-Barakāt ibn Kabar (d. 1324). Deși ritul lipsește din cel mai vechi manuscris al acestei opere,

una. Prima posibilitate ar fi greu de acceptat, deoarece ar presupune că nici călugării de la Sf. Macarie nu erau conștienți de conținutul propriei biblioteci, fie că au ignorat în mod voit instrucțiunile din această presupusă omilie. Astfel, rămânem cu posibilitatea ca Hristodulos însuși să compună un text pe această temă, deși nu există o astfel de lucrare care să-i fie atribuită. Cf. Georg Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, Studi E Testi 133 (Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1947), 2:321.

³⁸ Aziz S. Atiya, Yassa ‘Abd Al-Massîh, O.H.E. Khs. Burmester, trans., *Christodoulos — Michael (A.D. 1046-1102)*, vol. 2, pt. 3 of *History of the Patriarchs of the Egyptian Church: Known as the History of the Holy Church* (Cairo: Publications de la Société d’Archéologie Copte, 1959), 262.

³⁹ *Vatican Copt. 17 (AD 1288)*, fol. 129r. Doresc să-i mulțumesc lui Rafik Adel (Fundăția Școlii pentru Studii Creștine din Alexandria) pentru că a arătat acest lucru în articolul său recent. Această referință este citată direct din articolul lui Adel, din cauza calității scăzute a scanării manuscrisului disponibil mie. Cf. Misael al-Baramūsî și Rafik Adel, “Ḥifẓ al-Qurbān al-Muqaddas wa Ṭaqṣ Ta’mîr al-Ka’s [Rezervarea ofrandei consacrate și ritul umplerii potirului],” *Alexandria School Journal* 21.2 (2016): 123-145, aici 140, nota 48.

Paris Ar. 203 (sec. XIV), apare în *Uppsala Or. 486* (1546).⁴⁰ Textul complet al slujbei apare în *Rânduielele [Liturgice]* din secolului al XV-lea, ale patriarhului Gavriil al V-lea (1409-1427 d.Hr.)⁴¹, precum și în mai multe manuscrise liturgice, inclusiv *Muzeul Copt 300 Lit.* (sec. XVI), mărturie folosită de Iris Habib al-Masri în articolul ei.⁴² A fost tipărit pentru prima dată în *Evhologiile catolice copte din Rufa'il al-Ṭūkhī* (1701-1787 d.Hr.)⁴³ și reeditată mai târziu în *Evhologiile ortodoxe copte până în ziua de azi*, cu mici adăugări la conținutul slujbei.

În forma sa cea mai rudimentară, această slujbă are următoarea schiță:

1. Umplerea potirului cu vin adecvat (sau înlocuirea potirului în cazul unui defect fizic).
2. Rugăciunea de mulțumire, „Să mulțumim Dumnezeuului binevoitor și milostiv...”
3. Epistola (1 Cor. 11:23-27), Psalmul (Ps. 22:5) și citirea Evangheliei (Mt. 26:16-29).
4. Epicleza cu Trupul Înaintesfințit peste potir.
5. Tatăl nostru
6. Riturile dinainte și de după împărtășire.⁴⁴

Ceea ce este cel mai important aici este rugăciunea epiclezei (4). Textul rugăciunii, în conformitate cu textul din *Rânduielele [Liturgice]* ale lui Gavriil este prezentat mai jos:

Stăpâne Doamne Iisuse Hristoase, Fiule Unule-Născut și Cuvântul lui Dumnezeu Tatăl, care pentru noi fără schimbare ai luat trup (carne) și cu voia Ta ai pățimit în trup (carne), rămânând nepătimitor ca Dumnezeu și ne-ai dat izvorul vieții din curată coasta Ta. Cerem și implorăm bunătatea Ta, Iubitorule de oameni, pentru acest amestec care este în potir: binecuvintează-l, sfințește-l și arată-l sfântul Sânge al Tău prin [unirea cu – n. trad.] sfântul și de viață dătătorul Tău Trup, care mai înainte a fost curățit și desăvârșit, ca acesta să fie una cu el. Ca tot cel ce va lua din el să-i fie curățit sufletul, trupul și duhul său, și să fie făcut vrednic de iertarea păcatelor lui, lăudând sfânt numele Tău, și al bunului Tău Părinte și al Sfântului și de-viață-dătătorului Tău Duh. Fă-ne pe noi toți vrednici, Stăpâne al nostru, să fim întăriți cu neînfricată îndrăzneală să ne rugăm lui Dumnezeu Tatăl Atotțiitorul și să zicem: Tatăl nostru care ești în ceruri...⁴⁵

Strict vorbind, acest rit nu este o LDIS în sensul propriu, în care euharistia rezervată este administrată ritual într-o zi ulterioară. Cu toate acestea, *Ritul umplerii potirului* este o mărturie clară a folosirii euharistiei rezervate în contextul unui ritual liturgic cu un scop diferit. În acest caz, în loc să rezerve euharistia pentru împărtășire într-o zi ulterioară

⁴⁰ C. J. Tornberg, *Codices Arabici, Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis* (Uppsala: Impensis Reg. Universitatis Upsaliensis, 1849), 309.

⁴¹ Alfonso 'Abdallah, *L'Ordinamento Liturgico di Gabriele V, 88° Patriarca Copto (1409-1427)* (Cairo: Edizioni del Centro Franciscano di Studi Orientali Cristiani, 1962), 260-267. // N. trad: Acest patriarh copt a sistematizat toate rânduielele liturgice ale Bisericii sale, care au fost aprobate la o adunare generală a clerului din 3 mai 1411. În general, patriarhul Gavriil al V-lea este cunoscut ca un bun cunoscător al cultului și mare ascet, dar un foarte slab administrator. Anume în timpul lui venețienii au furat moaștele Sf. Apostol Marcu și le-au dus în Veneția.

⁴² Pentru o publicație a textului bazat pe *Coptic Museum 300 Lit.* (sec. XVI) și alte surse mai târzii, Cf. Iris Habib al-Masri, "The Rite of the Filling of the Chalice," *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte* 6 (1940): 77-90.

⁴³ Rufa'il al-Ṭūkhī, ΠΙΣΩΜ ΝΤΕ ΠΙΨΟΜΤ ΝΑΝΑΦΟΡΑ ΕΤΕ ΝΑΙ ΝΕ ΜΠΙΑΓΙΟΣ ΒΑCΙΛΙΟΣ ΝΕΜ ΠΙΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΙΘΕΟΛΟΓΟΣ ΝΕΜ ΠΙΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΝΕΜ ΝΙΚΕ ΕΥΧΗ ΕΕΘΟΑΒ [Cartea celor trei Anaforale, adică a Sfântului Vasile, a Sfântului Grigorie și a Sfântului Chiril și alte rugăciuni], (Roma 1736), 352-361.

⁴⁴ Aceasta este ordinea care apare în 5 rânduri în ibn Kabar's *Lamp of Darkness* conform cu *Uppsala Or. 486* (sec. XVI), f.257r.

⁴⁵ 'Abdallah, *L'Ordinamento*, 266

prestabilită, pâinea euharistică din aceeași zi este inclusă sacramental în sfințirea unui nou potir, după cum indică rugăciunea de mai sus.

Această rugăciune de epicleză apare și în alte surse în afara tradiției copte. Evhologhiul melchit arabo-sirian din secolul al XV-lea, *Berlin Syr. 317 (Sachau 58)*, conține aceeași rugăciune, deși cu o diferență cheie. Georg Graf a remarcat asemănarea dintre această rugăciune asupra potirului din *Berlin Syr. 317* și alte rugăciuni ale LDIS vest-siriene.⁴⁶ În special acest lucru este în comparație cu LDIS vest-siriană atribuită lui Ioan Hrisostom în *British Library Add. 17128* (sec. X-XI), în care rugăciunea cere următoarele:

„Tu, Doamne ... binecuvântează și sfințește, completează și desăvârșește acest potir de vin amestecat cu apă și așază-l pe tainica Ta masă și prin Trupul cel de viață dătător al Fiului Tău cel Unul-Născut și prin lucrarea Sfântului Duh, fă acesta Sângele Tău de viață dătător”.⁴⁷

Așa cum s-a demonstrat și în altă parte, această rugăciune apare și în LDIS a apostolului Marcu din *Sinai Ar. 237* (sec. XIII).⁴⁸ Principala diferență între mărturiile acestei epicleze în tradițiile melchită și coptă este că, în timp ce versiunea coptă îl cheamă pe Hristos să efectueze sfințirea potirului prin Trup, versiunile melchite (*Berlin Syr. 317* și *Sinai Ar. 237*) se adresează lui Hristos: „trimite Duhul Tău cel Sfânt peste [amestecul acestui – n. trad.] potir și fă-l sfântul Sânge al Tău, prin Trupul Tău dătător de viață, care a fost mai înainte sfințit.”⁴⁹ Acest fapt este în concordanță cu cunoștințele noastre despre dezvoltarea rugăciunilor epiclezei în diferitele tradiții răsăritene, în care o epicleză a Logosului este atestată în tradiția alexandrină încă din Anafora lui Serapion din Thmuis⁵⁰ și în rugăciunea prothesisului din Liturgia melchită a Sf. Marcu,⁵¹ reprezentată aici în ritul copt al umplerii potirului, în timp ce epicleza Duhului siro-antiohiană (și mai târziu, bizantină) este întâlnită în majoritatea textelor anaforale răsăritene, reprezentate aici de *Berlin Syr. 317* și *Sinai Ar. 237*. Acesta din urmă, deși prezintă o LDIS atribuită lui Marcu, afișează totuși multe alte caracteristici liturgice bizantine, așa cum s-a demonstrat anterior în studiul nostru despre LDIS a apostolului Marcu.⁵²

Cu toate acestea, ar fi dificil să se atribuie în mod definitiv o proveniență acestei rugăciuni particulare a epiclezei pe baza dovezilor manuscrise sau a analizei textuale. Alexopoulos a contestat atribuirea melchită a rugăciunii așa cum apare în *Berlin Syr. 317*, arătând spre o origine necalcedoniană, pe baza sintagmei: „Cel ce cu voia Ta ai pățimit în trup (carne), rămânând nepătimitor ca Dumnezeu”.⁵³ Cu toate acestea, el nu dezvoltă această idee în afară de a face această afirmație și, în orice caz, această frază cu referirea ei clară la cele

⁴⁶ Georg Graf, „Konsekration ausserhalb der Messe: Ein arabisches Gebetsformular mitgeteilt und liturgiegeschichtliche erläutert,” *Oriens Christianus* n.s. 6 (1916): 46-48.

⁴⁷ O.H. Codrington, „Liturgica Praesantificatorum Syriaca S. Ioannis Chrysostomi,” *Χρυσόστομικά: Studi e Ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo* (1908): 719-729.

⁴⁸ Mikhail, „The Presanctified Liturgy of the Apostle Mark,”.

⁴⁹ Ibid., Graf, „Konsekration,” 46.

⁵⁰ Literatura din această faimoasă colecție liturgică din secolul al IV-lea este abundentă. Pentru cel mai actual studiu despre rugăciunile lui Sarapion cu o trecere în revistă a studiilor anterioare, Cf. Maxwell Johnson, *The Prayers of Sarapion of Thmuis: A Literary, Liturgical, and Theological Analysis*, OCA 249 (Roma: Pontificum Institutum Studiorum Orientalium, 1995).

⁵¹ Geoffrey J. Cuming, *The Liturgy of St Mark: Edited from the Manuscripts with a Commentary*, OCA 234 (Roma: Pontificum Institutum Studiorum Orientalium, 1990), 4.

⁵² Mikhail, „The Presanctified Liturgy of the Apostle Mark,”.

⁵³ Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 101, nota 19.

două naturi ale lui Hristos ar fi perfect potrivită și într-un text calcedonian. Întrucât nu este scopul acestui studiu de a oferi o ipoteză cu privire la originea acestei rugăciuni interesante, un singur lucru poate fi spus despre relația dintre *Ritul umplerii potirului* și alte texte LDIS necopte în care apare această rugăciune. În orice caz, dovezi manuscrise ale LDIS în diferitele tradiții creștine apar în primul mileniu. Acesta este cazul tradiției vest-siriene (sec. X),⁵⁴ tradiției est-siriene (sec. IX)⁵⁵, tradiției aghiopolite (sec. X)⁵⁶, tradiției bizantine (sec. VII) și tradiției romane (sec. VIII). Comparativ cu noutatea relativă a *Ritului umplerii potirului* (sec. XIII) și având în vedere dovezile istorice puternice pentru rezervarea euharistică în Egipt, chiar în scopul împărtășirii în timpul Săptămânii Mari, precum și remarcă explicită în *Vatican Copt. 17* (1288 d. Hr.), care leagă ritul cu practica antică a LDIS în zilele săptămânii, este destul de clar că *Umplerea potirului* reprezintă o (re)întrebuințare a unei LDIS alexandrine mai vechi care nu mai era celebrată ca LDIS propriu-zisă, dar era atunci folosit în cazuri de urgență, când sângele consacrat din acea zi nu mai era utilizabil.

Textele nubiene

Fenomenul de consacrare a unui nou potir dintr-un Trup deja consacrat, însoțit de o rugăciune de epicleză, este atestat și în tradiția liturgică nubiană. Creștinismul din Nubia, la granița modernă a Egiptului și a Republicii Sudanului, a înflorit între secolele al V-lea și al XV-lea printre cele trei regate nubiene ale Nobatiei, Makouriei și Alwa.⁵⁷ Datorită apropierei de creștinismul egiptean, creștinii nubieni au fost integrați în ierarhia Bisericii Copte pentru cea mai mare parte a istoriei lor, după cum sugerează dovezile textuale și arheologice. Episcopii nubieni, adesea ei înșiși egipteni, au fost numiți direct de patriarhul copt al Alexandriei în diverse eparhii nubiene. Doar unul dintre cele trei regate, Makouria, s-ar fi putut alinia inițial cu ierarhia alexandrină melchită până în secolul al VII-lea, făcând apoi alianță cu Biserica coptă.⁵⁸ În ceea ce privește tradiția liturgică, după cum se poate aștepta, nubienii depindeau foarte mult de liturghia din Alexandria, în special de cea a Sfântului Marcu.⁵⁹ Dovezi documentare, liturgice și arheologice demonstrează că, în cea mai mare parte a istoriei lor, creștinii nubieni preferau greaca ca limbă liturgică, chiar și în fața concurenței din partea coptei, vechii nubiene și arabei.⁶⁰

Printre rămășițele tradiției liturgice nubiene, o serie de cinci rugăciuni grecești indică existența unei LDIS nubiene. Aceste cinci rugăciuni sunt redată parțial în diverse mărturii arheologice și textuale, cum ar fi fragmente manuscrise din catedrala lui Q'asr Ibrim, mănăstirea de pe Kom H din Dongola Veche și locul prothesisului în catedrala din Faras. Luate împreună, aceste mărturii pictează o imagine convingătoare a conținutului acestei LDIS nubiene, care împărtășește multe elemente cu tradiția liturgică alexandrină în general,

⁵⁴ Petru o listă a manuscriselor ale diverselor LDIS vest-sirene atribuite lui Sever al Antiohiei, Sf. Ioan Hrisostom și Sf. Vasile cel Mare, vezi Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 96, note 5.

⁵⁵ Conform mărturiei anonimului *Expositio officiorum* (sec. IX). Cf. R.H. Connolly, ed., *Anonymi auctoris Expositio officiorum ecclesiae Giorgio Arbelensi vulgo adscripta* I, CSCO 71=scr. syri 28, ser. 2, tomul 91 (Roma: C. de Luigi, 1913), 52, 153, citat în Taft, "The Frequency of the Eucharist," 99.

⁵⁶ Conform mărturiei mai multor martori ai LDIS georgiene atribuită Sf. Chiril din Ierusalim și păstrate în mai multe manuscrise georgiene, cel mai timpuriu fiind *Graz Georg. 4* (AD 985). Cf. Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy*, 112.

⁵⁷ *Coptic Encyclopedia*, 1813a-1814a.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Coptic Encyclopedia*, 1816b-1817b.

⁶⁰ *Ibid.*, 1813a-1814a.

precum și celelalte rugăciuni ale epiclezei LDIS discutate mai sus. Mai jos este textul celor cinci rugăciuni publicate de Adam Łajtar:

Rugăciunea 1

Doamne Dumnezeu nostru, Care ai primit jertfa (ofranda) sfinților Tăi, părinților noștri Avraam și Isaac și Iacov, jertfa (ofranda) dreptului Abel, darurile lui Noe, și jertfele (ofrandele) tuturor (celor care sunt) ai tăi, primește jertfa robului Tău, ca să fie înmulțită, precum a zis Domnul nostru, de șaizeci și de o sută de ori, pentru că binecuvântat este.

Rugăciunea 2

Doamne Iisuse Hristoase, Cuvântule Cel necuprins și fără de început, împreună cu Tatăl Tău cel curat și cu Duhul Sfânt, Tu ești pâinea vieții care s-a pogorât din cer și care odinioară te-ai făcut miel fără prihană pentru viața lumii, fă să strălucească fața Ta peste această pâine și peste acest potir care sunt aduse pe această masă ca să le schimbi (prefaci) prin slujire apostolică și cântări preoțești întru curat Trupul și cinstit Sângele Tău pentru păstrarea și înnoirea sufletelor și a trupurilor, că binecuvântat ești.

Rugăciunea 3

Doamne, Dumnezeu nostru, Cel ce ești neînceput împreună cu Tatăl Tău cel curat și cu Duhul Sfânt, Cel ce ai răsărit din curată coasta Ta izvor de sfințenie, trimite puterea Sfântului Tău Duh peste amestecul care este în potir și schimbă-l prin această pătetică înaintesfințită (διὰ τῆς προηγιασμένης μερίδος ταύτης), că Tu ești izvorul vieții și Ție slavă îți înălțăm (cântăm), împreună și Tatălui Tău cel curat.

Rugăciunea 4

Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeu nostru, care ai fost prezent în Cana Galileii și, binecuvântând nunta, ai prefăcut apa în vin, binecuvântează acest potir adus pentru sănătatea sufletului și a trupului, că binecuvântat ești.

Rugăciunea 5

Ce-ți voi da Ție în schimb, Doamne, Împărate, din toate ale mele, pentru toate câte mi-ai dat mie? Îți voi aduce potire care sunt vrednice în locul Tău sfânt [...] Tu m-ai făcut prin sfintele și curatele taine, dar te rog, Mântuitorul cel singur bun, eliberează-mă de grijile mele, ca cu inimă nevinovată și cu gură nerușinată să laud și să slăvesc pe Cel singur milostiv.⁶¹

Având în vedere natura fragmentară a dovezilor nubiene, mai jos este prezentat un tabel care ilustrează locația și mărturia textuală a fiecăreia dintre rugăciuni:

⁶¹ Adam Łajtar, Dobrochna Zielińska, "The Northern Pastophorium of Nubian Churches: Ideology and Function (On the Basis of Inscriptions and Paintings)," în *Aegyptus et Nubia Christiana: The Włodzimierz Godlewski Jubilee Volume on the Occasion of his 70th Birthday*, eds. Adam Łajtar et al. (Polish Centre of Mediterranean Archaeology: Warsaw, 2016), 435-457, aici 439-441.

Rugăciunea 1	<i>Codex Q'asr Ibrim</i> ⁶² Prothesisul catedralei din Faras ⁶³ Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 7 ⁶⁴
Rugăciunea 2	<i>Ccodex Q'asr Ibrim</i> ⁶⁵ Prothesisul catedralei din Faras ⁶⁶ Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 7 ⁶⁷ Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 27 ⁶⁸ Prothesisul bisericii B.V. — Citadela Dongolei ⁶⁹
Rugăciunea 3	<i>Codex Q'asr Ibrim</i> (partial) ⁷⁰ Prothesisul catedralei din Faras ⁷¹ Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 7 ⁷² Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 27 ⁷³ Prothesisul bisericii B.V.— Citadela Dongolei ⁷⁴ Prothesisul bisericii din Sonqi Tino ⁷⁵
Rugăciunea 4	Prothesisul catedralei din Faras ⁷⁶ Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 7 ⁷⁷
Rugăciunea 5	Mănăstirea din Dongola Veche — anexă NV, camera 7 ⁷⁸

Caracterul alexandrin din cel puțin unele dintre aceste rugăciuni reiese destul de clar dintr-o comparație cu tradiția existentă. Rugăciunea 1 seamănă în linii mari cu *Rugăciunea coptă a tămâierii dimineții* din *Utrenia cu ridicarea tămâii*, unde preotul se roagă: „Dumnezeule, care ai primit darurile dreptului Abel și jertfa lui Noe și a lui Avraam și tămâia lui Aaron și Zaharia, primește această tămâie din mâinile noastre, ale păcătoșilor.”⁷⁹

⁶² W.H.C. Frend, G. Dragas, S. Kontoyiannis, “Some Further Greek Liturgical Fragments from Q'asr Ibrim,” *Jahrbuch für Antike und Christentum* 35 (1992): 119-134.

⁶³ Łajtar, Zielińska, “The Northern Pastophorium of Nubian Churches,” 441.

⁶⁴ *Ibid.*, 442.

⁶⁵ W.H.C. Frend și I.A. Muirhead, “The Greek Manuscripts from the Cathedral of Q'asr Ibrim,” *Le Muséon* 89 (1976): 43-49. Rugăciunea 1 și rugăciunea 2 din *Codex Q'asr Ibrim* au fost legate și atribuite LDIS nubiene de către Prof. Adam Łajtar. Cf. Adam Łajtar, “Varia Nubica III: Ein liturgisches Gebet aus Qasr Ibrim,” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 112 (1996): 140-142.

⁶⁶ Łajtar și Zielińska, “The Northern Pastophorium of Nubian Churches,” 441.

⁶⁷ *Ibid.*, 442.

⁶⁸ *Ibid.*, 442-443.

⁶⁹ *Ibid.*, 441.

⁷⁰ Frend și Muirhead, “Greek Manuscripts”.

⁷¹ Łajtar și Zielińska, “The Northern Pastophorium of Nubian Churches,” 441.

⁷² *Ibid.*, 442.

⁷³ *Ibid.*, 442-443.

⁷⁴ *Ibid.*, 441.

⁷⁵ *Ibid.*, 442.

⁷⁶ *Ibid.*, 441.

⁷⁷ *Ibid.*, 442.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ al-Ṭūkhī, ΠΙΣΩΜ ·ΝΤΕ ΠΙΨΟΜΤ ·ΝΑΝΑΦΟΡΑ, 95-96.

Rugăciunea 2 nu este altceva decât rugăciunea prothesisului liturghiei copte, săvârșită astăzi la încheierea ritului prothesisului, după ce pâinea și vinul euharistice sunt acoperite pe altar.⁸⁰ Această rugăciune se găsește printre altele și în manuscrisele Liturghiei melchite a Sf. Marcu, cum ar fi *Vatican Gr. 1970* (sec. XII), și *Vatican Gr. 2281* (1207 d.Hr.).⁸¹ Apariția acestei rugăciuni în manuscrisele timpurii de proveniență bizantină, cum ar fi *Barberini Gr. 336* (sec. VIII), a fost un caz de împrumut din tradiția alexandrină, mai ales că elemente bizantine și alexandrine s-au amestecat în zona Italiei de Sud, de unde provin multe dintre aceste manuscrise.⁸²

Conform lui Łajtar, datarea fiecărei dovezi depinde de context și de ceea ce știm despre istoria acestor diverse locuri. Aceasta ne poate ajuta într-o anumită măsură să atribuim o dată relativă cu privire la momentul în care aceste rugăciuni au fost folosite în Nubia. Așa cum ilustrează tabelul de mai sus, rugăciunea cheie a LDIS nubiene (Rugăciunea 3) a fost găsită în 4 mărturii diferite: *codexul Q'asr Ibrim* (parțial) la catedrala din Faraș, la mănăstirea din Dongola Veche - NV camera 7 și la mănăstirea din Dongola Veche - anexă NV, camera 27. Majoritatea acestor mărturii pot fi datate probabil în secolul al XI-lea sau din prima jumătate a secolului al XII-lea. Acesta este în special cazul unicei noastre mărturii pe pergament, *codexul Q'asr Ibrim*, care aparținea bibliotecii catedralei din Q'asr Ibrim, avariat în timpul prăzii din 1173 d.Hr. de către trupele egiptene ale lui Saladin (1137-1193 d.Hr.).⁸³ Acest codex ar fi putut fi copiat cel mai devreme probabil în secolul al VII-lea, când a fost construită catedrala.⁸⁴ La fel și alte locuri pot fi atinse de variațiuni mari, ceea ce face destul de dificilă atribuirea unui anumit secol acestor texte.

Totuși, celebrarea LDIS în Biserica nubiană între secolele VII și XII ar fi în concordanță cu dovezile copte pe care le-am prezentat până acum. Avem cele mai vechi dovezi copte ale rezervării euharistice din epoca islamică atribuită Patriarhului Mihail (Kha'il) I (744-767 d.Hr.), deși se face prin păstrarea Trupului stropit cu sânge și nu ca în mărturiile de mai târziu prin păstrarea Trupului și prin consacrarea unui nou potir. Este adevărat că povestea Patriarhului Hristodulos (1047-1077 d.Hr.) implică o interdicție definitivă până la jumătatea secolului al XI-lea. Poate că interdicția s-a extins și în Nubia, guvernată așa cum era ea de către ierarhi copti sau poate că interdicția nu a fost la fel de eficientă cum presupune povestea oficială, iar practica a continuat în periferia coptă încă un secol, ceea ce este cu siguranță o posibilitate.

Cel mai important este că textele nubiene păstrează pentru noi mărturia unui rit al LDIS dintr-o tradiție strâns legată de ritul copt. Acest lucru face ca LDIS noastră nubiană să fie poate singura LDIS existentă de proveniență coptă post-calcedoniană, deși, din ceea ce poate fi descris mai precis, ca tradiție coptă periferică.

⁸⁰ Ibid., 312-313.

⁸¹ Cuming, *The Liturgy of St Mark*, 4.

⁸² Gabriel Radle, "The Liturgical Ties between Egypt and Southern Italy: A Preliminary Investigation," în *Synaxis Katholike: Beiträge zu Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag*, eds. Diliانا Atanassova and Tinatin Chronz (Vienna: Lit, 2014), 617-631, aici 618.

⁸³ Adam Łajtar, conversație pe e-mail cu autorul, 18 Octombrie 2012.

⁸⁴ *Coptic Encyclopedia*, 2036b-2038a.

Mărturia din Paris Gr. 325 (sec. XIV)

Rămășițele unei LDIS alexandrine apar și în titlul unei rugăciuni în textul grecesc din anaforaua egipteană a lui Vasile. Manuscrisul în cauză este *Paris Gr. 325* (sec. XIV), un Evhologhiu al anaforalelor egiptene ale lui Vasile și Grigorie în greacă și arabă din Cipru.⁸⁵ O rugăciune a plecării (capetelor) după Rugăciunea Domnească din acest text are următorul titlu: “ Ἄλλο παρ’αἰγυπτίοις ἀπὸ τῶν προηγιασμένων τοῦ ἀποστόλου Μάρκου – Alta de la egipteni, de la Înaintesfințitele apostolului Marcu”.⁸⁶ Rugăciunea în sine nu indică neapărat vreo LDIS. Trimiterea la LDIS a lui Marcu lipsește dintr-un alt renumit Evhologhiu greco-arab al ritului copt, codexul *Kacmarcik* (sec. XIV), deși trebuie să fie cercetate și alte Evhologhii greco-arabe din tradiția coptă.⁸⁷ În orice caz, această rugăciune supraviețuiește astăzi în Evhologhiile copte actuale, dar fără interesanta referire la LDIS a lui Marcu. Poate și mai ciudat este faptul că LDIS a apostolului Marcu din *Sinai Ar. 237* (sec. XIII) nu conține nici această rugăciune particulară. Acest lucru poate indica existența mai multor texte ale LDIS alexandrine în istorie, dar nu se poate certifica fără mai multe dovezi.

Concluzii

Scopul principal al acestui studiu a fost prezentarea dovezilor disponibile pentru rezervarea euharistică și LDIS în Biserica Alexandriei din Antichitatea târzie și în perioada medievală. Se pot rezuma datele din dosarul egiptean al LDIS după cum urmează:

1. Dovezi din Antichitatea târzie arată clar că păstrarea euharistiei a fost practică de călugării timpurii ai deșertului egiptean. Un pasaj atribuit lui Chiril din Alexandria arată că practica era împlinită în conformitate cu teologia întrupării și cea euharistică ale lui Chiril. Schimbarea tainică produsă cu darurile euharistice le-a făcut Trupul și Sângele lui Hristos pentru totdeauna, chiar dacă sunt rezervate pentru o altă zi.

2. Cele mai vechi dovezi pentru un rit copt al LDIS apar nu mai devreme de secolul al VIII-lea și nu mai târziu de secolul al X-lea, așa cum se vede în *Scrisoarea lui Macarie*. Aceasta a fost practică strict în timpul Săptămânii Mari, dar a fost descrisă ca o anomalie în biografia Patriarhului Hristodulos în secolul al XI-lea și interzisă.

3. Vestigiile LDIS au supraviețuit în alte mărturii. În *ritul umplerii potirului*, produs al Evului Mediu, o rugăciune de epicleză cere să consacre potirul prin pâinea înaintesfințită. Un ritual similar apare în textele grecești din Nubia, care ar fi putut fi scrise încă din secolul al XII-lea. În ambele mărturii, un nou potir este consacrat din Trupul înaintesfințit, care este clar distinct de practica descrisă în *Scrisoarea lui Macarie*, de a rezerva trupul stropit cu Sânge. Tot din aceeași epocă, avem prima noastră mențiune despre o LDIS a lui Marcu în secolul al XIV-lea *Paris Gr. 325*. Dovezile și multitudinea textelor indică o diversitate a practicilor LDIS din Egipt și Nubia între secolele VIII și XII.

Practica păstrării euharistiei și a LDIS au constituit o diferență majoră în practica liturgică între Biserica Ortodoxă Coptă și toate Bisericile care urmează ritul bizantin, încă din

⁸⁵ Heinzgerd Brakmann, “Zur Stellung des Parisinus graecus 325 in der Geschichte der alexandrinisch-ägyptischen Liturgie,” *Studi sull’Oriente Cristiano* 3.1 (1999): 97-110, aici 98.

⁸⁶ Eusebe Renaudot, *Liturgiarum Orientalium Collectio*, vol. 1 (Frankfurt 1847), 76.

⁸⁷ W.F. Macomber, “The Greek Text of the Coptic Mass and of the Anaphoras of Basil and Gregory according to the Kacmarcik Codex,” *Orientalia Christiana Periodica* 43 (1977): 326. Pentru o ediție critică a nouă manuscrise ale textului grecesc din liturgia coptă, Cf. Roshdi Dous, “Η Αλεξανδρινή Θεία Λειτουργία του Αγίου Βασιλείου κατά την Κοπτική Παράδοση: Κριτική Έκδοση” (Teză de doctorat, Universitatea Aristotel din Salonic, 1997).

secolul al XI-lea. Referințele standard la această diferență în literatura coptă medievală au avut tendința de a defăima practica bizantină ca o inovație neacceptată de Scriptură și una care constituie lipsa de respect față de Trupul și Sângele Domnului. Acest studiu a demonstrat că, dimpotrivă, Biserica coptă a practicat rezervarea euharistică și foarte probabil a avut tradiția liturgică a LDIS într-o anumită formă.

Practica actuală a Bisericii Ortodoxe Copte este celebrarea anaforalei complete de fiecare dată când cuminecarea este administrată într-un cadru liturgic și nu este scopul acestui studiu să argumenteze o schimbare a acestui rit actual. Cu toate acestea, mărturiile prezentate aici demonstrează clar că dosarul dovezilor este un testament al patrimoniului liturgic comun al Patriarhiei Alexandriei, indiferent de divizia confesională actuală.

Original: "The Coptic Church and the Presanctified Liturgy: The Story of a Rejected Tradition,"
The Alexandria School Journal 3 (2016): 2-30.

Traducere în română: Mihai Răducă pentru www.teologie.net